թիւնը առաջին անգամ վէնեթիկի Մխիթարեան Հ. Եւգինէոս Վ. Ոսկանեանը յայտնած է իւր անձին իսկ վրայ փորձելով[1]։

Ջրոջըրի ջուրը այսօր շնորհիւ Հ. Ոսկանեանի մեծ համբաւ ունի իբրեւ միջային աւազի եւ քարի վտարիչ։

Հ. Եւգ. Ոսկանեան վախճանած է 87 տարեկան ի Ս. Ղազար 1913 յունվար 11ին[2]։

—

Սարըեարէն յետոյ՝ երեմիա Չէլէպի իւր հիւր վարդապետը նաւակովը կ'առաջնորդէ աւելի վեր՝ գէպի Վոսքորի բերանը, եւ նկարագրելով երկուստեք աղ ու ձախ եղած բնական զմայլիչ տեսարանները կը հասցնէ *Մավրո Մօլօզ* կոչուած վանքին նաւահանգիստը. միատեղ ուխտի կ'ելլան վերափոխման Ս. Աստուածածնի նուիրուած այդ վանքին. կը մտնան եկեղեցին կը համբուրեն Տիրամօր պատկերը, կ'աղօթեն եւ ապա լուացուելով կ'ելլան հոն հանգիստ ընել ու ճաշակել այն տեղի սեղանէն, որ *Թրթուակ, մածուն*, պանիր եւ *Թան* է միայն։

Հոն կը ծնան բաւական ատեն, կ'այցելեն վանքին ամէն կողմերը զորս Երեմիա խիստ մանրամասն կը նկարագրէ 490էն մինչեւ 520 տողերուն մէջ։

Երեմիա իր հիւրը վանքէն վար իջեցնելով, կ'անցնէ դարձեալ նաւակով Վոսփորի Ասիական եզերքը, բայց ես կը թողում զերծնք, եւ կը կենամ Վոսփորի Եւրոպական եզերքին վերջկայէտին վրայ ու կը կնքեմ հոս ծանօթագրութիւններս անոնց Ասիական եզերքի վերաբերեալ մասը վերապահելով մանաւանդ Հատորի մը։

Կը վերջացնեմ այս կցելով անոնց կարգ մը յաւելուածական կարեւոր տեղեկութիւններ, զորս ձեռք անցուցած եմ աշխատութեանս առաջին մասին հրատարակութենէն (1913) յետոյ հետզհետէ։

(Վերջ։)

ԴԿԹ. ՂԱԶԱՐԱՄ Ե. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

[1] Մշակ, Տփխիս թիւ. 130, 19 յունիս 1911։
[2] Բազմավէպ, Մարտ 1913, էջ 144։

"Ի ՔԱՇՈՒՆԷ ՔԱՂԱԾՈՒ» ԳՐՈՒԱԾՔԻՆ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Բաբգէն Սրբազան, Հանդ· Ամս·, էջ 405—424 հրատարակեց գրուածք մը Մահմեդի մասին, որ Երուսաղէմի թ. 1888 ձեռագրին մէջ խորագիրը կը կրէ· «ի Քաշունէ քաղածոյ»։

Գրուածքս իրրեւ ապրիլ Մխիթար Այեցւոյ Պատմութեան գրաւած էր նաեւ իմ ուշադրութիւնը։ Առաջին անգամ պատահած էի անոր ի Մոսկուա 1924 Ապրիլին, Հայ Կուլտուրայի Տան (նախկին Լազարեան Ճեմարանի) հայերէն ձեռագիրներու մէջ։ Ձեռագիրը, որ կը պարունակէր զայն, գրուած էր իրր ԺԷ· դարուն, նոյնր գրչութեամբ։ Կարեւոր համարած էի օրինակել այս ամբողջ մասը՝ ապագայ ուսումնասիրութեան համար (= L)։ Տարի մը յետոյ երկրորդ օրինակ մ'ալ գտած էի Երեւանի Պետական Թանգարանի Թ· 818 ձեռագրին մէջ (թղ· 157 ա—166 բ), գրուած 1640ին, վերջէն պակասաւոր (= E)։

Աւոնք հնութեամբ չեն կրնար մրցիլ Երուսաղէմեան օրինակին (= I) հետ, որ գրուած է 1273ին։ Բայց ունին տեղիս տեղիս կարեւոր ընթերցուածներ, որոնք կ'ուղղեն I օրինակը· թէեւ աւելի յաճախ անոնք են որ կ'ուղղուին եւ կը լրանան Iի հիման վրայ։ L եւ I ծագած են հաւանօրէն հասարակաց դաղափար օրինակէ· բայց L չէ սրբած կապուիլ իւր բնագրին· թոյլ տուած է իր գրչին յապաւումները, նաեւ տգէտ վրիպակներ· դուրս ինկած են հոս օրինակի համար I օրինակին 411, 15—31 տողերը։ Միակ կարեւոր նորութիւնն որ կը բերէ L, կը կայանայ հետեւեալ փոքր նախադասութեան մէջ· «եւ լինի Աբրահամէ մինչեւ ցՄահմէդ Թառասուն պորտ»· վերջին երկու բառերը կը պակսին I օրինակին մէջ (էջ 409)։

Խորագիրը ունի L «Սաուբիւնն Մահմէտի», իսկ E «Սուտ մարգարէանալու ժամանակն»։ Ուսոի անծանօթ է Ձեռագիրներուս «ի քաշունէ քաղածու» ընթերցուածը։

Նկատմամբ գրութեան յօրինման կը քանի՛նք հետեւեալ տեղեկութիւնները. Հեղինակը կը խոստանայ յետագայ տողերու մէջ քաղուածաբար ներկայացնել «զպատմութիւն իսկզբանցն (տպ· ի սկզբանցն) հաւատոյն Մահմէդի» զոր «գրով եթող մեզ» (էջ 407) կամ «զայս ամենայն յայտնեաց մեզ ոմն յաչակերտացն Մահմէդի, որ ինքն իսկ իւրովի ականատես ամենայնի լեալ էր· եւ զարհուրեալ ի դիւացն երեմանէ վախեաւ ի կղզին Կրէտացւոց եւ անդ քրիստոնէացաւ եւ հաւատաց ի Քրիստոս» (էջ 417)։ Այս աշակերտը «գինի չըմպեալ էր Մահմէդի (եւ) գիւր կերտը «գինի չըմպեալ էր Մահմէդի (եւ) գիւր աչաց տեսիլն ասէ ստուգութեամբ» (էջ 407)։ Կը հետեւի թէ հեղինակը ունեցած է աչքի առաջ քրիստոնեայ արաբի մը խոստովանութիւնները, որ ապրած է «ի ժամանակս Մահմէդի» (էջ 407)։ Այս արաբ մտաւնդրեց զայն ի գիր։ Այս մեք պատմեսցուք միւս մեղականներէն. «Այլ մեք պատմեսցուք միւս եւս գրոյց» (էջ 417)· «զայս իւրոց հաւատացեալոցն է ասացեալ մեզ» (էջ 421)։ Մտած է նոյն իսկ Մահմէդականներու հետ վիճաբանութեան մէջ· «այս բան որ եւ զքարիւնն ասացաք ձգելոյն պատճառն, զոր ինքեանք ոչ գիտեն, բայց ի ստիպելն մերոյմ, որք կարծէին գիտել զայս՝ ասեն» (էջ 421)։ Պատմիչը քրիստոնեայ աշխարհի մարդ է· կը համեմատէ Մահմեդականներու էգան կարդալու սովորութիւնը «մերոյս ժամահարութեան» հետ (էջ 423)։

Որովհետեւ նա կարող է արաբ հեղինակի մը աշխատութենէն օգտուիլ, պէտք է ենթադրենք թէ հմուտ էր արաբերէնի լեզուի· կարդացած կ'երեւայ նաեւ Կուրանը (հմմտ. էջ 423)։

Ինչպէս կ'երեւայ գրուածքս նախնարար ընդարձակ աշխատութեան մը մաս եղած է· ուր «զհետ բազում աշխարհապատմութեանց» (էջ 407) գտնուած է նաեւ այս։ Անծանօթ կը մնայ մեզի այս պատմական աշխատութեան վերնագիրը։

Նկատմամբ ժամանակի կը գտնենք հետեւեալ ակնարկութիւնները։ Գիտէ հեղինակը գանազան կարծիքներ Մահմէդի երեւման թուականի չուրջը։ Կը գրէ· «ի սորին Հերակլի ժամանակ սակն, եւ ի Խոսրովայ Պարսից արքային պայտնութիւն սուտ մարգարէին Մահմէդի։ Եւ էր յայնժամ Հայոց թուականն կե[2]։ Եւ այլք ի Հերակլի թուականն կէ[3] սակն զՄահմէդ»։ Ուսոի հետու է ժամանակաւ է։ գարու առաջին քառորդէն։ Եւ որովհետեւ Սաանեան գահին վրայ գտնուող Ապրուէզ (591—628) «վերջին Խոսրով» պիտէ, պէտք է կարծել թէ 650էն առաջ է։ թ. դարու սկիզբը հասած է Հայաստան, պէտք է փնտռել հեղինակը այս ժամանակէն առաջ։

Պատմիչը բնութեամբ ուրախ կ'երեւայ եւ կը սիրէ տեսնել չուրջը ծիծաղ· «Այլ մեք պատմեսցուք միւս եւս զրոյց արդարեւ ծաղո՛ւ արժանի··· գիտեմ զի բազում չարժեցի (տպ· չարժիցի) ձեզ ծաղր» (էջ 417)։ Կ'ենթադրէ առ հասարակ ունկնդիրները իր առաջ, որոնց կ'ուղղէ ստէպ ստէպ իւր խօսքերը։

Գրութեան լեզուն կը ցուցնէ ձգտումը պարզ, բայց վայելուչ երեւալու։ Պատմիչը

[1] Հմմտ. եւ Մ. կաղանկ. 233· «ի գնալ կե թուին Հայոց երեւեցաւ Մահմէտ ի Մարին Հայաստանի»։
[2] Այլուսոյ անծանօթ է ինձ այս ժամանակագրութիւնը, եթէ չհակնարկէր Սեբէոսը, որ Մահմետի երեւումն եւ արաբական նուաճումներն բիւզանդական հողի վրայ Հերակլի թուին օրով կը պատմէ (Սեբ. 104—106· հմմտ. եւ Ղեւ. 1—2)։

[1] Հայ խմբագրիչն են էջ 407—409, 1—27· 417, 19—423։ «Քաղածուին» մէջ լուսանցագրութիւն է, ասացուածն գ. օր. 413, 23—25· «Անզգուշութեամբ է ասացուածն Մահմէդի· երկրորդ բանիւ պատճէնն լուծանելով եւ ոչ || չարուեստութիւնը պէտք է փնտռել այլուր։

© National Library of Armenia

ռակայն ակբը չէ այդ լեզուին· զրաբարը ձեռք բերած է աշխատութեամբ· դեռ չէ ընտելացած իր գրչէը խօսելու անաչխատ այդ բարբառով· կը սայթաքի առիթ առիթ· անդադար կռուի մէջ է ոամկօրէնին հետ, որուն հարուածները կը զգայ ամէն քայլափոխին· Բայց աւելի անյաջող են իր մօտ ոճաբանութիւնը, զրութեան յօրինուածութիւնը, նիւթերու դասաւորութիւնը· չի սիրեր կապ, կաշկանդանք մտքի եւ գրչի· կը գրէ ինչպէս կը թելադրէ լոպէն· վարժ չէ իւր արուեստին մէջ· գեղջուկ է իր մտածմունքը, գեղջուկ արտայայտութիւնները:

Գրուածքս հնագոյն հայ պատմագիրներուն ծանօթ չ'ներեւար: Առաջին անգամ քաղուածներ կու տայ անկէ Մխիթար Այնեցի· կարգացած են նաեւ Վարդան եւ Կիրակոս:

Այս յատկանիշները բաւական չեն դժբախտաբար բնորոշելու ճշդիւ գրութեանս ժամանակը եւ հեղինակը:

Երուսաղէմի օրինակին խորագիրը «ի Քաշունէ քաղածոյ» կրնար թերեւս օժանդակել մեզի մեր խուզման ժամանակ, եթէ ներկայացնէր իր մէջ իմանալի իմաստ մը:

«Քաղածոյ» չէ գրուածքս անճուկ իմաստով· որովհետեւ իր մէջ ամբողջութիւն մը կ'ներկայ, աւելի ճիշդ վերցուած գլուխ մը պատմական մէկ աշխատութենէ: «Քաշուն» կը յիշեցնէ մեզի «քարշունի» բառը, որով կ'իմացուի ասորերէն գրով արաբերէն գրուածք: Թերեւս այս իմաստը պատշաճէր Քաշուն բառին, ենթադրելով որ գրուածքիս էական մասը նախնադրաբար քրիստոնեայ արարի մը քարշունի գրով գրած մէկ աշխատութենէ քաղուածք մըն է: կարող էր քարշունի հայերէնի մէջ ը գրին անկմամբ տալ քաշուն: Այս դէպքին բառս պիտի պատկանէր սկզբնագրին:

Բայց այս մեկնութեամբ պիտի չսահանաք գրուածքիս հեղինակի մասին որ եւ է լուսաբանութիւն: Եւ որովհետեւ հա՛յ էր հեղինակը, հայերէնո՛վ հարկ է փորձել ամէն մեկնութիւն:

Եւ չի՞ յիշեցներ արդեօք «Ի ՔԱՇՈՒՆԷ քաղածոյ» Ի ՇԱՊՈՒՀԷ քաղուածոյք մը: Զայնաւորներն ունինք լրիւ, անփոփոխ· կայ նաեւ բաղաձայն մը՝ տեղափոխուած· ամբողջութիւնը կազմելու համար արգելք կը հանդիսանան միայն f եւ ն: եթէ արտաքին նմանութիւնը չի համոզեր մեր աչքերը, բայց համաձայն է նոյնութեան՝ ժամանակը· նաեւ ձայնը ծանօթ է մեր ականջներուն, Սպերցի Շապուհին ձայնը իւր «գեղջուկ» պատմուածքով, նմանահնչիւն այն պատառիկին, որ լինկած է «ի Շապհոյ պատմութենէ»[4]: Այս պատճառաւ ալ անիմանալի են ինձ Բարգէն Սրբազանի տողերը· «գալով լեզուին, հակառակ ակնյայտնի խանգարումներու, ինկած չէ ան եւ չատ բարձր է Շապուհի վերագրուած ոամկախառն հայերէնէն» (էջ 407): Եթէ Սրբազանը իւր համեմատութիւնը կատարած է 1921ին էջմիածին հրապարակուած պատմութեան հետ, որ վերագրուած է Շապուհին, յոդնութիւնը եղած է զուր տեղ· ուրիշ «ոամկախառն» հայերէնով Շապուհի վերագրուած գործ ծանօթ չէ ինձ:

Կարդալով այժմ վասն առասպելային Մահմեդի գրուածքն աւելի հարազատ եւ աւելի անկասկած բնագրով, զգացի իմ ենթադրութիւնս աւելի հաստատուն հողի վրայ· ինչ որ 1922ին երեւցած էր ինձ «հաւանօրէն»[5], այժմ լուսաւորուած արշալոյսի նշոյլներով կը կրկնեմ չեչտով մ'աւելի՝ «ըստ ամենայն հաւանականութեան այս Առասպելները ծագած են Շապուհ Բագրատունեայ պատմութենէն»: Ցուսով եմ թէ օր մը պիտի լուսաւորուի հաւանականութիւնս աստուածաբան լուսով:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 1929 ՏԱՐՒՈՑՆ ՀԱՄԱՐ

(Շարունակութիւն):

ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

77· Hertel J. — Die Sonne und Mithra im Awesta. Auf Grund der awestischen Feuerlehre dargestellt. (= Indo-iranische Quellen und Forschungn, պրակ 9.) Leipzig 1927, 8°, էջ XXVII—318. — Քնն· Coopens J., Revue d'Hist. Ecclés. XXIV (1928), էջ 399—400· Melzer U., WZKM. 36 (1929), էջ 165—169: — Հերաւելի ուսումնասիրութեան արդիւնքն է, թէ Աւեստայի մէջ

[4] Հրտ. ի ծանօթութիւնս Սամուէլ Անեցւոյ, էջ 247—248:

[5] Տես այս մասին Շապուհ Բագրատունի եւ իր պատմութիւնը (Մխիթարեան հետազօտութիւններ· Ս. Վիեննա 1922), էջ 167—225, յատկապէս էջ 195—196:

Արեգակն ու Միհրը երբեք չեն նոյնացուած· Միհրը կը ներկայանայ մէյ մէկ առանձին դարձ երկինք, յետոյ է որ նոյնացուած է Արեգակի հետ: Հերաւել որքան ալ կարծեաց հետեւողներ ու պաշտպաններ չունայ, սակայն իր հակառակորդներու թիւն ալ նուազ չէ:

78· Zeiller J. — Sur les cultes de Cybèle et de Mithra à propos de quelques inscriptions de Dalmatie. Revue Archéologique, 5me Série, t. 28 (1928), էջ 209—219.

79· Կամսարական Յովհ· վ· — Վահագն դից մասին ընդհանուր խօսք: Հ ր ա զ դ ան (Աթէնք), 1929, թ· 2: Վահագն դից մասին ընդհանուր խօսք:

ԼԵԶՈՒ

80· Սարգսեան Հ· Գ· — Կ ց ու ր դ ք: Բ ա գ մ ա վ է պ, 1929, էջ 136—139: — Գրուած է Վարդանեանի գրութեան առիթիւ (տե՛ս Հանդ· Ամս· 1929, էջ 176—178), ուր կ'ապացուցանէր Վ·, թէ կցուրդ կամ կցուրդ դարձածուած է հայ մատենագրութեան մէջ «Երդ, մեղեդի, տաղ» իմաստով· իսկ Սահակ Պարթեւ «ճառ, խօսք, արտասանութիւն» նշանակութեամբ եւ կ'եզրակացնէր· «Երբեմն մի կցուրդներուն··· յիշատակարանին մէջ կցուրդ «կատարեցաւ կցուրդ» աւանդուած գուածք եւրեմի» չդպրերը չեն կրնար կողք կողքի ծնիլ· եւ թէ կցուրդի երբեմն մեկնութիւն տրուած ասացուածքը հիմնուելն սխալ է եւ հետեւաբար՝ ընդհանուր յիշատակարանին»: Բայց Սարգսեան կ'ուզէ անպատճառ պահել անփոփոխ, պարզ պատճառաբանութեամբ, թէ «պարտական ենք Զոհրապին հեղինակութիւնը յարգելի»: Ուստի Վարդանեանի բանասիրական նորը տեսութիւնը չէր գնահատուիր ըստ արժանւոյն· եւ ճոխութիւն կը չնորհուի ընդօրինակողներուն, որ մեկնողական լուսանցագրութիւններ եւ թեւեւ ըլլան անոնք անձիւղ եւ գ· — Բառաքն(ա-

81· Սարգսեան Հ· Գ· — Բառաքնական դիտողութիւններ) նոր չարքին տալիս: Բ ա գ մ ա վ է պ, 1929, էջ 171—174, 208—212: — Ս· կ'անդրադառնայ Վարդանեանի «Բառաքննական դիտողութիւններուն» (Հանդ Ամս·, 1929, էջ 245, 315) եւ կը կշռէ անոնց արժէքը: Դժբախտաբար անիմանալի մնացած են յօդուածագրին Վ·ի դիտողութիւնները յանդակէններ, եւ այսպէս դուր յոդնած է կշռքը ձեռքին: Հեգնական ոճը, որով գրուած են իր տողերը, բանաստեղծական չէ:

81· Սարգսեան Հ· Գ· — Ոսկեզարու ըմբռնումը: Բ ա գ մ ա վ է պ, 1929, էջ 379—383: — Անդրադարձութիւն մըն է Ակինեանի յօդուածին (Հանդ· Ամս·, 1929, էջ 698—702): Խնդիրը մանաւանդ ածականին բայով մը գործածութեան մասին է, որ յատուկ է ըստ Ա·ի հելլենարան դպրոցին եւ խորշելի դասականներուն: Ս· կը գտնէ եւ խորշելի դասականներուն (նա եւ ոչ կուտէ այժմ օրինակներ դասական (նա եւ ոչ դասական) մատենագրութենէ, ապացուցանելու թէ չարագասութեան այն ձեւն անծանօթ չէ դասականներուն: Օրինակները չատ անյայտ ընտրուած են· մակբայակերպ ածականները համարուած են ածական· միտքը չէ դրուած չեշտաւորութեան, որ ուղղութիւն տուած է չարագասութեան· անհուած են այնպիսի տեղիքներ, որոնք յայտնած են ընդօրինակողներու ապատպումներ են սկզբ (հմմտ· Ի մէջ այլոց Ագաթանգեղոսէն յառաջ բերուած կոչումը· «զիւր անչափ արար զաքանչելիս» = «ա՛նչափ արար զիւր աքանչելիս», ինչպէս ունի քննական հրատարակութիւնը): Դասական քերականութեան օրէնքը այս կէտի մէջ չատ պարզ է եւ հաստատուն· անհնարակ է ամէն կասկած այս մասին եւ վիճաբանութիւն: Հազուագիւտ երեւոյթները դիւրաւ կը մեկնուին սկզբնամասին եւ ընտրելագոյն ձեռագիրներու ընդդրով եւ ընտրելագոյն ձեռագիրներու ընդ-

Թէրցուածներով:

83· Դ[ուրեան] ե[դիշէ] ե[պ·]· — «Համառօտ» բառին նշանակութիւնը: Ս է ո ն, 1929, էջ 253—255: Մատթ· ԻԱ· 12, Յովհ· Բ· 15· «զհետգնս հատուածոցն գրուածոց» նշաց· զպղինձս հատուածոցն մէջ Հատուածոցն նախադասութիւններու մէջ Հատուածոցն եղած, որ հին յունարէնին անծանօթ է χόλοβος, «հատ, սերմ» իմաստով: Աւետարանի Թարգմանիչը «հատ» գիտէ մէյն յունարէն χόκκος· Հմմտ· հատն գորնոյ, հատ նարէն χόκκος· Հմմտ· Յհ· 24, Մատթ· Ժգ· 31 եւն): Այս վերջին իմաստով հակառակ մանանեայ եւն (Յովհ· Ժ·Բ· 24, Մատթ· մեկնութիւնը:

84· Զազիկեան Հ· Ա· — Ո ւ զ դ ա ր ա կ ան դ ա ս ե ր հ ա յ ե ր է ն ի· Մէկ գրէք··· այլ գրեցէք···: Բ ա գ մ ա վ է պ, 1929, էջ 116—118, 144—148, 178—184, 216—229, 276—280, 303—308, 351—355: — Ղազիկեան կը մատնանշէ եւ կ'ուղղէ բազմաթիւ ուղղագրական սխալներ, որոնք մուտ գործած են կամ սպրդած հայ Մատենագրութեան մէջ: Մատնանշուած սխալներէն մէկն է՝ անուշադրութեան սխալներ են, ոմանք՝ ոճաբանութեան եւ սովորութեան եւ մի քանին ալ խնդրական, որոնք վճռի առաջ կայ եղած են եւ կ'ըլլան: Այս վերջիններուն կարդէն է հետագայ/յետագայ կրկնակ գրու-

© National Library of Armenia